

разновидности категории тождества в украинском языке, охарактеризованы средства выражения категории тождества, исследована специфика семантико-синтаксической и формально-синтаксической организации предложений тождества, описана семантика различных структурных моделей предложений тождества. Проанализированы подкатегории абсолютного тождества, номинативного тождества, сходства, различия. Выделены семантические и валентные классы предикатов тождества, охарактеризованы соответствующие им субстанциальные компоненты с точки зрения их обязательности / факультативности в семантико-синтаксической структуре элементарного простого предложения. Описаны центральные и периферийные морфологические средства выражения категории тождества в связи с семантическими разновидностями, определены их типичные и нетипичные формально-синтаксические варианты. Прослежены возможные проявления субъектной, объектной транспозиции падежей и предложно-падежных форм. Выяснено характер симметрии / асимметрии семантико-синтаксической, формально-синтаксической структуры предложений тождества. Обосновано сущность категорийных значений тождества, проведено их иерархию, установлены способы и формы выражения. Сделана попытка показать сложное взаимодействие и взаимопроникновение категорийных функций идентификации на фоне семантико-синтаксической структуры предложения.

Ключевые слова: категория тождества, предложения тождества, отношение тождества, синтаксическая категория, формально-синтаксическая структура предложения, семантико-синтаксическая структура предложения, валентность, падеж, предикат, глагол, субъект, объект.

A. G. Mezhov

Facilities of expression of category of identity in modern Ukrainian language

The article continues a cycle of the authors articles devoted to the problems of the category specific functional grammar of the Ukrainian language. In article complex analysis of category of identity in semantic-syntactic, formal-syntactic of aspects is carried out. The role of linguistic category of identity concerning the formation relation of identity is defined, variety of category of identity in Ukrainian language are determined, means of expression of category identity are characterized, features of semantic-syntactic, formal-syntactic structure of sentences of identity investigated, structural-semantic models of sentences of identity described. Subcategory of absolute identity, nominative identity, similarity, difference are analyzed. The semantic and valence classes of predicates of identity are selected; the proper to them substitution components from point of their obligation / optional in the semantic-syntactic structure of an elementary simple sentence are characterized. Central and peripheral morphological facilities of expression of category of identity in connection with semantic varieties are determined, their typical and untypical formal-syntactic variants are described. Possible manifestations of subjecte, objecte transposition of cases and prepositional-case forms are traced. Character of symmetry / asymmetry of semantic-syntactic and formal-syntactic structures of a sentence of identity is elucidated. The content of the categorial meanings of identity was justified; their hierarchy, ways and forms of expression were carried out. The attempt to thaw the complex and complicated interaction and penetration of the categorial functions of identity was done on the basis of the semantic syntactic structure of a sentence.

Key words: category of identity, sentences of identity, relation of identity, syntactic category, formal-syntactic structure of sentences, semantic-syntactic structure of sentences, valency, case, predicate, verb, subject, object.

УДК 811.161.2: 81'367.335

Р. О. Христіанінова

ТИПИ СЕМАНТИКИ ГОЛОВНОЇ ЧАСТИНИ В СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРИСЛІВНИМИ ВАЛЕНТНО ЗУМОВЛЕНИМИ ПІДРЯДНИМИ ОБ'ЄКТНОГО ЗНАЧЕННЯ

Статтю присвячено актуальній проблемі теорії складнопідрядних речень. У ній досліджено конструкції з прислівними валентно зумовленими підрядними частинами з погляду семантики їхньої головної частини та семантичної співвіднесеності обох предикативних частин. Обґрунтовано можливість трьох типів головних частин в означених складнопідрядних реченнях – із модусною й диктумною семантикою та семантично спустошених. Проаналізовано фактори, що визначають ці

типи семантики та їхні різновиди. Установлено: значеннєво найрозгалуженішими є конструкції з модусно-диктумною співвіднесеністю предикативних частин, які поєднані асемантичними сполучниками. Такі складнопідрядні речення пов'язані з модальними ситуаціями вірогідності, переповідності, питальності, волітливості та оцінки. Релевантною для розрізнення названих модальних ситуацій постає семантика предиката головної частини. Конструкції з диктумно-диктумною співвіднесеністю побудовані з використанням сполучних слів. Їхні значеннєві різновиди визначає лексична семантика опорних слів, на основі якої постають складнопідрядні речення з семантикою мовленнєвої, інтелектуальної, психічної діяльності та фізичного сприйняття. Підрядна ж частина функціює в них як делібератив. Семантично спустошені головні частини трапляються рідко, їхнє призначення – бути засобом комунікативного вираження повідомлюваного.

Ключові слова: складнопідрядне речення, валентно зумовлена підрядна частина, диктум, модус, модусно-диктумна співвіднесеність, диктумно-диктумна співвіднесеність.

Постановка проблеми. Суттєвим надбанням граматичної науки останніх десятиліть постає зміна вектора дослідження основної синтаксичної одиниці – речення, вивчення якого здійснюють тепер насамперед із позиції функціонування його в ситуаціях природної комунікації, у зв'язку з чим розроблено новий підхід до аналізу речення – функційний. Лейтмотив функційного аналізу будь-якого речення (і простого, і складного) – розуміння його як цілісної багатовимірної одиниці [5; 6; 17 та ін.].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дотепер в описі складнопідрядних речень із прислівними валентно зумовленими підрядними частинами враховували семантику опорного слова, особливості валентного зв'язку підрядної частини з опорним словом, граматичну природу сполучників чи сполучних слів [5, с. 331]. Семантику головної частини та співвіднесеність семантики головної й підрядної предикативних частин донині досліджували мало. Зокрема, аналізові з'ясувальних складнопідрядних речень із позиції вираження в них модальних значень присвячена монографія О. Л. Доценко [8].

Мета статті – дослідити семантику головної частини та особливості співвіднесеності головної і підрядної частин у складнопідрядних реченнях із прислівними валентно зумовленими підрядними частинами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Опорними словами в складнопідрядних реченнях із прислівними підрядними частинами валентного характеру, що мають об'єктну семантику, є предикати, коло яких обмежене за значенням. Вони виражені переважно дієсловами та предикативами на позначення мовленнєвої, інтелектуальної, сприйняттєвої діяльності, волевиявлення, внутрішнього стану, позитивного чи негативного ставлення до когось або чогось тощо, що відкривають позицію правобічного об'єктного поширювача. За О. І. Бондарем, предикати бувають модусними й немодусними [4, с. 60]. Модусні предикати формують складнопідрядні речення модусно-диктумної співвіднесеності, тобто такі, що в них і модус, і диктум виражені предикативно: модус у головній частині, а диктум – у підрядній [16, с. 53]. Головна частина в таких реченнях експлікує суб'єктивну настанову мовця щодо пропозиції, вираженої підрядною частиною. Немодусні предикати структурують речення з диктумно-диктумною співвіднесеністю, у яких головна і підрядна частини виражають диктумні значення. Релевантними для розмежування речень із модусно-диктумною та диктумно-диктумною співвіднесеністю постають сполучні засоби. Предикативні частини в перших поєднують семантично нейтралізовані сполучники, а в других – сполучні слова [6, с. 265]. За нашими спостереженнями, означені дієслова зазнають модальної модифікації, коли підрядну частину приєднано асемантичними сполучниками *що, ніби, нібито, мов, мовби, мовбито, наче, начеб, начебто, чи*, напр.: *Я не скажу нікому, що ми давно не вороги, а друзі* (Л. Костенко); *Він знав тепер, що червона барва означає кохання й милосердя, небесна – вірність, біла – невинність, радість, зелена – надію, вічність, чорна – жалобу, смуток, а жовта – ненависть, зраду, золота ж – святість, досконалість, мудрість, повагу* (П. Загребельний); *Але в той же час вона не знала, чи добре це – фотографуватися з хлопцем* (А. Дімаров); *Колядка відчував, що той тил починає діяти йому на мозок і на серце* (П. Загребельний); *Брянський бачив, що сьогодні бійці стали певнішими в*

собі, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою (О. Гончар). У разі приєднання підрядної частини за допомогою сполучних займенникових слів опорний предикат модально не модифікується, а передає, як і в простому реченні, процес перебігу мовлення, мислення, сприймання тощо [6, с. 265]. Відповідно в таких складнопідрядних реченнях реалізовано диктумно-диктумну співвіднесеність, напр.: *Скільки дядьку Оверку весен, Затитайте в гаю зозуль* (В. Симоненко); *Сьогодні сонце висварило в осені ще один погожий день, і він не знав, куди йому занести бабине літо* (М. Стельмах); *Говорити ще можна багато, Але ти зрозумів, чому Замінив мені дядько тата, Став я сином навік йому* (В. Симоненко). Проте наголосимо, що диктумно-диктумна співвіднесеність можлива і в реченнях зі сполучниками. Зокрема, дієслова сприймання здебільшого мають своє основне значення «сприймання органами слуху, зору, дотику, нюху» і функціують як предикати дії і в реченнях зі сполучними словами, і в реченнях зі сполучниками. Відповідно в таких конструкціях реалізована диктумно-диктумна співвіднесеність, напр.: *Корній між людьми був і бачив, які в чужих краях роблять хати* (У. Самчук); *Одного ранку люди бачать, що баня церковна горить золотом* (У. Самчук); *Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли* (М. Стельмах).

Конструкції, у яких реалізована модусно-диктумна співвіднесеність, пов'язані з модальними ситуаціями вірогідності, переповідності, питальності, волітливості та оцінки. Релевантною для відображення модальної ситуації постає насамперед семантика предиката головної частини, проте в деяких випадках важливими є й модальні значення сполучників, які можуть актуалізувати різні модальні значення предиката. Наприклад, предикати модусу, виражені дієсловами зі значенням мовлення (*говорити, казати, мовити, повідомляти, повідати, оголошувати, кричати* та ін.), зазвичай пов'язують з епістемічною [8, с. 191] або переповідною [4, с. 61] модальністю, напр.: *...подейкують, що катастроф і стихійних лих стає все більше, що вони викликані мало не містичними причинами* (Запорізька правда, 7 квітня 2009 року); *Не можна сказати, щоб аж надто подобалось дівчині тут цілоденно ковтати підняту бульдозерами куряву та обпалювати на сухих вітрах своє біле личко...* (О. Гончар), але в певних ситуаціях ці предикати можуть набувати спонукальної модальності, виразником якої постає сполучник *щоб*, напр.: *Мати сказала, щоб ти принесла води; Бригадир крикнув, щоб вантаж піднімали швидше*.

Конструкції з експлікованою модальністю вірогідності (епістемічною модальністю) передають ступінь упевненості суб'єкта щодо достовірності змісту пропозиції, вираженої підрядною частиною. Структуру ситуації вірогідності визначають дві осі координат: шкала ймовірності, яка відображає кількісну оцінку наявних у мовця знань про предмет, і шкала впевненості, що передає суб'єктивне відчуття істинності чи хибності висловлюваної пропозиції [14, с. 157]. «Ознака ймовірності, поруч із аспектуальністю, часовою локалізованістю та потенційністю, виявляється однією з найзагальніших семантичних ознак. А проте, коли зміст висловлюваного уявляється таким, що відповідає дійсності (ймовірність дорівнює 100%), то ймовірність у явному вигляді не виражається: *Він приїхав учора*. Тільки ситуації з ймовірністю, меншою від 100%, мають експліцитне вираження» [4, с. 60]. Складнопідрядні речення з експлікованою модальністю вірогідності структурують дієслова мислення, інтелектуальної діяльності, сприймання. Ці дієслова, потрапляючи в позицію предиката пропозиційного відношення [1, с. 56–70], зазнають модальної модифікації, унаслідок чого позначають не процес перебігу думки, сприймання, а модальну настанову щодо пропозиції, вираженої в підрядній частині.

Аналізуючи мікрополе ймовірності, виокремлюють три основні її різновиди: високу ймовірність, середню ймовірність та невисоку ймовірність [4, с. 60; 8, с. 161–162].

Для конструкцій, які експлікують значення **високої ймовірності**, характерний високий ступінь упевненості суб'єкта в тому, що пропозиція, виражена в підрядній частині, відповідає реальному стану речей. Така впевненість виникає на основі безпосереднього чуттєвого сприймання, умовиводів або свідчень, отриманих з авторитетних джерел [3, с. 44]. Характерною рисою означених конструкцій є високий ступінь їхньої прагматичної

значущості, їх уживають найчастіше в ситуаціях, коли мовець захищає власну або чужу думку, констатує факти тощо [9, с. 72]. Значення високої ймовірності передають модусні предикати, виражені лексемами з домінувальними семами 'впевненість' (*упевнитися, упевнений, певний, переконатися, переконаний, пересвідчуватися, засвідчувати* тощо), 'знання' (*знати, розуміти, усвідомлювати, вважати, збагнути* тощо), 'отримання інформації' (*дізнатися, довідуватися, з'ясувати* та ін.), 'пам'ять' (*пам'ятати, не забувати, згадати, пригадати* тощо), напр.: *Я певен, що вам сподобається наша сім'я* (О. Гончар); *Марія переконана, що батько захоплений Демком* (У. Самчук); *А що в неї [природи] все доцільно і вчасно, доводиться пересвідчуватись трохи не щодня* (Освіта України, 5 вересня 2006 року); *Я знаю, що Ви є* (Л. Костенко); *Я розумів, що в'язнути до людини з запитаннями більш ніж нетактовно* (Ю. Збанацький); *Пророки жили в пустелях, вони вважали, що наділені від бога даром усе бачити й непомірно розуміти* (Р. Іваничук); *Чомусь пам'ятаю, що річка звалась Лилич* (Л. Костенко); *Згадала Марія, що має десь хресних батьків* (У. Самчук). Експлікаторами значення високої ймовірності можуть бути також дієслова мовлення *твердити, стверджувати, констатувати, підкреслювати, наголошувати, відзначати, зазначати, запевнювати, заявляти* тощо, напр.: *Деякі фахівці твердять, що внаслідок поліпшення умов життя відбувся неолітичний «демографічний вибух» і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн осіб* (О. Бойко); *А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінкою гривкою, як лезом меча, межі життям і небуттям* (І. Багрянний); *Доповідач підкреслив, що зараз як ніколи потрібна взаємодія держави, територіальних громад і кожного громадянина для вирішення найважливіших питань життя* (Запорізька правда, 7 квітня 2009 року); *Посол РП в Україні Яцек Ключковський запевнив, що його країна готова до переговорів уже в цьому місяці* (Україна молода, 18 січня 2008 року). У деяких ситуаціях значення високої ймовірності виражають лексеми зі значенням «забути», напр.: *Як я забула, що ти не плаваєш* (О. Довженко); *Я забула, що обіцяла принести Вам книгу*. У таких реченнях «предикат модусу забувати вступає у своєрідні синонімічні відношення з предикатом згадувати» [8, с. 175]. Основним засобом зв'язку в складнопідрядних реченнях із валентно зумовленими власне-припредикатними підрядними частинами об'єктної семантики, у яких експліковане модальне значення високої ймовірності, є сполучник *що*; це спричинено відсутністю компонента 'гіпотетичність' у семантиці модусних предикатів, які формують такі конструкції. На думку О. Л. Доценко, сполучник *щоб* у зазначених реченнях уживаний лише за умови вираження предиката модусу сполуками на зразок *не може бути* [8, с. 166]: *Бути не може, щоб ваше лихо сталося без чиеїсь злої руки* (О. Довженко); *...не може бути, щоб ніхто не зацікавився шаленим чоловіком, який безпричинно... крутиться довкола церкви, бігає до знемоги* (П. Загребельний).

Структури зі значенням **середньої ймовірності** мають нижчий, ніж у розглянутих вище конструкціях, ступінь переконаності суб'єкта в істинності повідомлюваного в підрядній частині. Модусні предикати в головних частинах таких складнопідрядних речень виражені лексемами з домінувальними семами 'передбачення', 'віра': *думати, мислити, гадати, передбачати, здогадуватися, передчувати, відчувати, сподіватися, надіятися, чекати, ждати, видно, чутно, помітно* та ін., підрядна частина приєднується сполучником *що*, напр.: *Думав я, що в кожному серці є сьогодні, вчора, завтра* (Б. Олійник); *Дем'яно працював у підпіллі, а батьки гадали, що він працює на Сході* (Ю. Яновський); *Кожна дівчина, виглядаючи своє кохання, сподівається, що воно в неї буде найкращим, найсвітлішим* (М. Стельмах); *Довго дивився Щорс услід поїзду, наче передчуваючи, що вже не бачитись йому з Боженком ніколи* (О. Довженко). Крім названих, у функції предикатів модусу в означених складнопідрядних реченнях, за твердженням О. І. Бондаря, можливі дієслова з семантикою сприймання: *бачити, зауважити, помітити, почути, чути* та ін. [4, с. 61]. Річ у тім, що в цих дієсловах може нівелюватися сема 'сприймання органами слуху, зору, дотику, нюху', натомість актуалізується сема 'відчуття'. Це буває тоді, коли пропозиції пов'язані з модальними ситуаціями вірогідності, напр.: *Я зразу побачив, що ти мерзотник*

(О. Довженко); *Андрій помітив, що люди ставляться до нього з певним співчуттям* (І. Багрянний); *Чує її серце, що це не Максим і що матірнього образу той з хати не вижене* (У. Самчук). Референційні ситуації в наведених вище реченнях ідентичні до ситуацій, пор.: *Брянський відчував, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою; Я зразу відчув, що ти мерзотник; Андрій відчув, що люди ставляться до нього з певним співчуттям; Відчуває її серце, що це не Максим і що матірнього образу той з хати не вижене.*

Значення **невисокої ймовірності** передають складнопідрядні речення з опорними модусними предикатами, вираженими лексемами з домінуючою семою 'невпевненість', зазвичай це дієслова інтелектуальної діяльності, сподівання, віри із заперечною часткою *не* та окремі дієслова без заперечної частки (*не знати, не думати, не гадати, не здогадуватися, не надіятися, не сподіватися, не чекати, не ждати, не вірити, припускати, сумніватися* та ін.). У ролі модусних предикатів у таких реченнях можуть бути також фразеологічні сполуки *віри не йняти, у думці не мати, гадки не мати, у гадці не мати, не спадати на думку, у голову не спадати* та ін. Предикативні частини поєднані сполучниками *що, чи*, напр.: *Не знаю, чи побачу Вас, чи ні* (Л. Костенко); *Жоден із них зроду не гадав і не думав, що йому доведеться називатись міністром* (О. Довженко); *...ніхто не здогадається, що там хтось є* (Л. Забашта); *Мабуть, мама не сподівалася, що їх, тринадцятилітніх, повезуть у неволю* (Л. Забашта); *Він не вірив, що війна скоро скінчиться...* (Л. Забашта); *...можна припустити, що великих грошей на рекламну кампанію партія не витратила* (Україна молода, 10 жовтня 2007 року); *Тоді вона і в думці не мала, що віддасться за Лавріна* (М. Стельмах); *Ганна Адамівна, щиро лякаючись, віри не йме, що господарі можуть вдатись до такої підступності щодо гостей* (О. Гончар). Інколи підрядну частину в таких конструкціях приєднує до головної сполучник *щоб*, який є типовим для конструкцій із волітивним значенням, напр.: *Не вірю, щоб складала це вона* (Л. Костенко); *А я ніколи не бачила, щоб хто заходив до двору, щоб хто спинив серед вулиці або до хати провів* (Л. Костенко); *Майже ніколи не чули, щоб він кричав і метушився* (О. Гончар). Здебільшого такі речення репрезентують судження, що не підлягають верифікації (не можуть бути перевірені) [2, с. 123].

Значення **переповідної та питальної модальності** суголосні зі значенням модальності вірогідності, тому деякі дослідники їх окремо не розглядають, хоч цілком справедливо відзначають, що у висловленнях, які їх репрезентують, на синтаксичному рівні виражений лише комунікативний модус, а суб'єктивно-модальний – еліміновано [8, с. 178–179]. Зважаючи на цю особливість, видається умотивованішою позиція тих учених, які виокремлюють переповідну та питальну модальності [4, с. 61; 7, с. 45 та ін.]. Складнопідрядні речення з експлікованою переповідною модальністю структурують дієслова *розповідати, переповідати, розказувати, переказувати, оповідати, доповідати, повідомити, говорити, казати, писати, описувати* тощо, підрядні частини приєднані сполучниками *що, ніби, нібито, мовби, мовбито*, напр.: *Розповідав, нібито зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам уві сні йому наснився* (О. Гончар); *Переказують, що мій прадід був людиною заможною...* (М. Луків); *Кравчина повідомив, що снарядів уже зовсім обмаль* (О. Довженко); *Казали, що Захаркового запаху боялась навіть риба і тому погано клювала* (О. Довженко). Значення питальної модальності репрезентоване в конструкціях з опорними дієсловами з домінуючою семою 'запитувати' та сполучником *чи*, напр.: *Султан коротко спитав, чи то справді вона допустилася насильства над беззахисною Хуррем* (П. Загребельний); *Султан мовчки вислухав головного євнуха, перепитав, чи справді Хуррем завдано великої шкоди й уцербку* (П. Загребельний); *Я ходив поміж ними, розпитував, чи немає кого з Ковалівки* (Ю. Збанацький).

Конструкції з експлікованою **волітивною модальністю** пов'язані з ситуаціями оптативності та спонукальності. Предикати бажальності та спонукальності виражають модальне значення лексично, тому в межах складнопідрядних речень не зазнають семантичної модифікації. Оскільки волітивність завжди пов'язана з гіпотетичністю, підрядні

частини до таких опорних предикатів приєднані за допомогою сполучників *щоб, аби, хай*, напр.: *Будемо **благати** Бога, **щоб** він оборонив нас од усякої напасті та від поганого ока* (В. Земляк); ***Попросив** цей горлоріз, **аби** його трохи підвезли* (М. Стельмах); ***Хочу просити** його, **хай** втлумачить своїм колегам, що Завадки не вміють жартувати там, де йдеться про честь роду* (Ірина Вільде). Відповідно до референційних ситуацій поділяємо означені конструкції на два різновиди: із експлікованим оптативним значенням та з експлікованим спонукальним значенням.

Складнопідрядні речення з експлікованим **оптативним значенням** структурують предикати *хотіти, бажати, воліти, прагнути* тощо. Вони виражають бажання або небажання суб'єкта щодо виконання дії, поданої в підрядній частині. Причому бажані стани речей, виражені в змісті підрядної частини, можуть бути, за класифікацією характеру оптативних ситуацій О. В. Коковою [10], контрольованими, тобто такими, на реалізацію яких суб'єкт може якось вплинути, і неконтрольованими, тобто такими, що їх здійснення зовсім не залежить від суб'єкта. Пор.: *Мій султано, я **хочу, щоб** ми з вами зійшли на цю вершину* (П. Загребельний); *Давидові за все подружнє життя ні разу **не забажалося, щоб** її голова припала до його грудей* (М. Стельмах); *Отинившись у ліфті, вона замість кнопки «даун» (вниз) **намагається натиснути «ап»** (угору), бо, бачте, **воліє, щоб** її понесло звідси в самісінькі небеса...* (О. Гончар) – контрольовані бажані ситуації; *Сидячи на стріхах з неосвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, **хотіли, щоб** Бог був трохи більш уважним до створеного ним світу* (О. Довженко); ***Бажаю, щоб** вам поталанило у розшуках* (Ю. Дольд-Михайлик) – неконтрольовані бажані ситуації. І. Б. Шатуновський пояснює це тим, що бажання певною мірою сліпе [15, с. 179]. Зрідка оптативне значення фіксуємо в складнопідрядних реченнях із предикатами мовлення, напр.: *Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого **молитимусь** я зорями вечірніми й ранішніми, **щоб** обминуло тебе горе і лихая поруга* (О. Довженко). Автори праці «Теорія функційної граматики. Темпоральність. Модальність» [14] визначають два різновиди оптативних значень: референтні (див. наведені вище приклади) та дейктичні, які репрезентовані в реченнях на зразок ***Дай Боже, щоб** дитина росла здоровою*.

Дієслова *наказувати, веліти, вимагати, домагатися, зобов'язувати, заповідати, указувати, доручати, дозволяти, забороняти, розпорядитися, просити, благати, порадити* тощо та предикативи *треба, можна* та ін. формують конструкції з експлікованим **спонукальним значенням**. У морфології волевиявлення мовця виражають дві дієслівні форми – форма наказового способу та форма спонукального способу, які відрізняються ознакою обов'язковості / необов'язковості виконання бажаної для мовця дії, пор.: *Сину, **принеси** води і Сину, **приніс** би ти води*. На синтаксичному рівні таке розрізнення здійснюють на основі лексичного значення модального предиката. Дієслова з домінувальною семою 'наказ' та предикативи зі значенням необхідності передбачають обов'язкове виконання бажаної для модального суб'єкта дії, напр.: ***Слід звеліти** нашому духові, **щоб** він не замикався у собі самому, не зневажав і не лишав самотньою нашу плоть, а зливався з нею в тісних обіймах* (П. Загребельний); ***Це** наш хлопець, я **наказав, щоб** не стояв на видноті* (С. Маликов); ***Поляки вимагали, щоби** в наших школах викладали деякі предмети польською мовою* (Л. Палій); ***Олесь Гончар домагався, щоб** у Києві на Подолі було споруджено пам'ятну стелу на честь Шевченка* (М. Степаненко); ***Не треба, щоб** твою тугу, твій біль бачили люди* (І. Маценко). Модусні предикати з домінувальною семою 'прохання', 'порада', 'можливість' експлікують спонукування до такої бажаної дії, яка може відбутися лише з доброї волі особи, яку закликають до виконання дії: ***Зося ...попросила** Рубана, **щоб** той заколихав Боніфація...* (В. Земляк); ***Олексій порадив, щоб** я довше затримався у тій бригаді* (Є. Куртяк); ***Хочу порадити, щоб** люди не боялися звертатися до Олександра Мокроснопа зі своїми хворобами* (Запорізька правда, 7 квітня 2009 року); ***Можна, щоб** Оля пішла зі мною?* Спонукального значення іноді набувають дієслова мовлення та окремі дієслова фізичної дії, про що сигналізує вживання в підрядній частині сполучника *щоб*, напр.: *...вона, **нарешилі, накричала** на невістку, **щоб** та перестала плакати, а робила свою справу...* (Г. Тютюнник);

Парфена застерегла, щоб парубііко не спалив стайню (В. Земляк); *Треба попередити Левка, щоб не приходив додому, щоб десь переховувався* (О. Савчук); *Роуз вместила в кутку велетенського шкіряного дивана, мляво махнула Лукасу, щоб він сів поряд...* (П. Загребельний); *Тоді Санька підбігла до Кузя, тягла його за рукав і аж клекотіла від злости, показуючи йому на мигах, щоб висипав махорку назад* (Г. Тютюнник). Особливо уваги заслуговують конструкції на взірць: *Визнайте, що це – грандіозний задум* (П. Загребельний); *Ти, Ромцю, пам'ятай, що ти господар* (Є. Куртяк). Дехто з дослідників розглядає їх як з'ясувальні речення волевиявлення [12, с. 63]. Таке трактування не зовсім коректне, оскільки семантику волевиявлення має тільки головна частина, а в цілому такі конструкції експлікують модальне значення вірогідності.

Конструкції з експлікованою **оцінною (аксіологічною) модальністю** відображають визнання / невизнання цінності факту, ситуації з погляду відповідності / невідповідності вимогам, інтересам і смакам суб'єкта [13, с. 15]. Залежно від способу відображення оцінюваного, розрізняють раціональну й емоційну оцінку [8, с. 193–203; 13, с. 15]. Раціональна оцінка виявляється в позитивному, негативному чи нейтральному ставленні мовця до змісту пропозиції. Емоційна оцінка становить вербалізацію осмислених емоцій задоволення, схвалення, несхвалення, засудження, здивування, побоювання тощо [11, с. 32–33]. Відповідно з-поміж складнопідрядних речень із валентно зумовленими власне-припредикатними підрядними частинами об'єктної семантики, у яких експлікована оцінна модальність, виокремлюємо конструкції раціональної оцінки та конструкції емоційної оцінки. Відзначимо, що такі складнопідрядні речення не є частотними. Зазвичай конструкції з експлікованою оцінною модальністю репрезентують складні речення зі взаємозалежними частинами, напр.: *То добре, що я його [сон] нагнав!* (М. Стельмах); *Цікаво, якою мовою говорять злидні, котрих необачно пустили в хату?* (Україна молода, 10 жовтня 2007 року); складнопідрядні речення з причиновими семантико-синтаксичними відношеннями, напр.: *Ми перед вами разом винуваті, Що на планеті бійки і гризня* (В. Симоненко); складнопідрядні речення з синкретичними об'єктно-причиновими відношеннями, напр.: *Певне, і йому трохи не по собі, що вони так далеко зайшли в море...* (О. Гончар); *І диву дивному даюся, Що з того користі катма...* (В. Симоненко).

Складнопідрядні речення з експлікованою модальністю **раціональної оцінки** формують окремі модусні предикати *спасибі, дяка Богові, слава Богу, дяка долі, от і гаразд* та ін. (позитивна оцінка), *нічого, дарма, байдужий, байдуже* тощо (нейтральна оцінка), напр.: *Спасибі, що росте трава і що душа жива, і що біліє голова, і кільчить трава* (В. Стус); *Дяка богові, що її уста закривав яшмак...* (П. Загребельний); *От і гаразд, що не примусила себе ждати* (І. Маценко); *Нічого, що живеш уплав серед заграв, неслав, облав* (І. Жиленко); *Дарма, що вечір* (І. Жиленко); *Корсунь спав, байдужий, що десь сьогодні, вчора чи торік умер проїздом, сивий і недужий, якийсь старий самотній чоловік* (Л. Костенко).

Складнопідрядні речення з валентно зумовленими власне-припредикатними підрядними частинами об'єктної семантики, у яких експліковану модальність **емоційної оцінки** структурують модусні предикати *жаль, шкода, як це так, зацікавлений, боятися, страхатися, винен, вдячний, подобатися, любити* тощо, напр.: *Жаль, що наш друг-ідеаліст буде позбавлений можливості пересвідчитись, якою буденною прозою в наш час закінчуються його найчистіші поеми...* (О. Гончар); *Шкода, що сам ротмістр не може поїхати на батьківщину* (Н. Рибак); *Йому навіть чогось шкода стало, що рана почала швидко гоїтися* (М. Стельмах); *...як це так, щоб діти не слухалися батьків!* (В. Малик); – *Отже, як батько сім'ї особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку...* (О. Гончар); *Дядьки посилали Дениса за рушницю, щоб вислідив та підстрелив, але він не пішов, боячись, щоб Гнат не відібрав дробовика* (Г. Тютюнник); *Йї робилося затишно на душі, впокійливо, вона ніби оновлювалась і вкотре, ледь **страхаючись, щоб** не зурочити тим помислом своєї заповітної думки, дякувала долі, що дарувала їй цю*

людину (І. Маценко); *Це одразу діє на Миколку, бо він ніколи не був ревою і не любить, як від нього відвертається Володимир* (М. Стельмах).

Значна частка складнопідрядних речень з оцінною модальністю є монопропозиційними, оскільки головна частина в них не виражає окремої пропозиції та постає лише як експлікатор модальної оцінки.

Складнопідрядні речення з валентно зумовленими власне-припредикатними підрядними частинами об'єктної семантики, у яких реалізована **диктумно-диктумна співвіднесеність**, вирізняють сполучні засоби – займенникові слова, що актуалізують у підрядній частині суб'єкт або об'єкт дії, спосіб її виконання, місце, час, причину тощо. Цей факт впливає на семантичну структуру таких речень: опорні дієслова в їхній головній частині, на противагу реченням модусно-диктумної співвіднесеності, не зазнають модальної модифікації і позначають процес перебігу мовлення, мислення, сприймання тощо [6, с. 265], відповідно головна частина має диктумне значення. Саме лексична семантика опорних слів, коло яких обмежене, і визначає семантичні різновиди таких складнопідрядних речень. Підрядна ж частина функціонує в них як делібератив.

Опорні предикати зі значенням мовлення, повідомлення, передавання інформації проєктують конструкції з підрядними частинами, що розкривають зміст **мовленнєвої діяльності**, напр.: *Андрійко охоче розповідає, як він робить сопілки* (О. Савчук); *Скажи мені, хто ти, чудний подорожній?* (Л. Костенко); *І чи міг би хтось у цій землі сказати мені, де моя матуся, і де мій отець, і де мій дім, і де моє дитинство?* (П. Загребельний); *Я їм довела, яка я стара* (Л. Забашта); *Спитати б їх, скільки злочинів, грабувань, убивств на їхньому сумлінні?* (П. Загребельний); *Привітно вітається до людей, охоче розповідає, куди оце ми зібралися* (А. Дімаров).

Предикати знання, мислення, розумової діяльності формують речення з семантикою **інтелектуальної діяльності**, напр.: *Він бачив і знав усіх звірів і знав, як себе тримати при зустрічі* (І. Багрянний); *Йосип Македонович – на мотоцикла і їде в колгоспну контору, ближче до загального керівництва, щоб знати, куди нас спрямовувати завтра* (В. Дрозд); *Сидів у спочіливій хаті й довго думав, чим би віддячити Маринці за ті болючі слова* (К. Мотрич); *Коли Оксана Терентіївна починала іноді замислюватися над своїм життям, згадувати та пригадувати, що, де, коли та як відбувалося з нею, вона в одному пересвідчувалася: їй завжди щастило на добрих людей* (І. Маценко); *Ми зустрілися з ним у вузі, І не відаю сам, чому Раптом стали ми вірні друзі, Полюбились один одному* (В. Симоненко).

Предикати сприймання, відчуття, спостереження структурують речення з семантикою **фізичного сприйняття** органами слуху, зору, нюху, дотику, смаку, напр.: *Про що говорили дід і баба за узваром, я не чув* (О. Довженко); *Шуляк бив і вже не бачив, куди б'є* (В. Дрозд); *Я спостерігав, як на одному з контрольних екранів-нультів спалахнули вогники, як танцювала стрілка камери перепаду* (І. Росоховатський); *Попробуй на собі, яка це вода!* (Л. Забашта).

У конструкціях із семантикою **психічної діяльності** в ролі опорних слів засвідчені лексеми зі значенням внутрішнього стану, почуття, позитивного або негативного ставлення до когось або до чогось, відчуття, сприймання, напр.: *...дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з людьми* (О. Довженко); *Дівчина відчула, яка вона дуже стомлена...* (Ю. Яновський); *Упаде розідрана маска, І сполохана вгледити ти, Скільки в тиші чайлося ласки, Скільки в грубості – теплоти* (В. Симоненко).

В окремих випадках головна частина в реченнях із прислівними валентно зумовленими підрядними об'єктної семантики не виражає ні модусу, ні диктуму, вона змістово спустошена і слугує лише для комунікативного увиразнення повідомлюваного, напр.: *Ясна річ, що Україна теж перебуває в зоні ризику* (Сільські вісті, 6 січня 2011 року); *Та й не секрет, що застосування відповідних жаргонізмів може виявитися першою ознакою того, що молода людина потратила в погане товариство або почала вживати наркотики* (Дивослово. – 2004. – № 4).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, головна частина в реченнях із прислівними валентно зумовленими підрядними об'єктного значення є виразником двох типів семантики – модусної та диктумної, зрідка вона може бути семантично спустошеною. Визначальну роль для постановки модусної чи диктумної семантики в головній частині відіграють сполучні засоби між предикативними частинами. Предикати головної частини, що функціують одночасно як опорні слова, зазнають модальної модифікації, коли підрядну частину приєднано асемантичними сполучниками. За поєднання предикативних частин сполучними словами предикати головної частини зберігають своє основне значення – позначають процес перебігу мовлення, мислення, сприймання – та формують диктумну семантику всієї частини. Проведене дослідження відкриває перспективу вивчення семантичної співвіднесеності предикативних частин в інших типах складнопідрядних речень.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы : [монография] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт : [монография] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 340 с.
3. Большакова Н. И. Языковое оформление модусных категорий на материале писем М. Цветаевой и Б. Пастернака : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. И. Большакова. – К., 1993. – 246 с.
4. Бондар О. Предикати модусу в українській мові / Олександр Бондар // Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту : [зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук та ін.]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – Вип. 475–477 : Слов'янська філологія. – С. 59–63.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. [для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
6. Гладров В. Функциональный анализ сложноподчиненных предложений / Вольфганг Гладров // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста : [сб. статей, посвященных юбилею Г. А. Золотовой]. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – С. 254–267.
7. Горденська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Горденська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
8. Доценко О. Л. Семантико-прагматичний синтаксис : особливості вираження модальності : [монографія] / О. Л. Доценко. – К. : Міленіум, 2006. – 226 с.
9. Козловський В. В. Про прагматичну спрямованість суб'єктивно-оцінного аспекту модальності / В. В. Козловський // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 68–73.
10. Кокова А. В. Лексико-грамматическое поле средств оптативной модальности в немецком языке : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / А. В. Кокова. – М., 1985. – 16 с.
11. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст : К типологии внутритекстовых отношений / М. В. Ляпон. – М. : Наука, 1986. – 200 с.
12. Олійник Е. В. Семантика та прагматика з'ясувальних складнопідрядних речень : [монографія] / Е. В. Олійник. – Донецьк : Юго-Восток, 2010. – 136 с.
13. Сергеева Л. А. Семантическая категория оценки в современном русском языке / Л. А. Сергеева // Исследования по семантике. Семантика языка и речи. – Уфа : БГУ, 1995. – С. 9–22.
14. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.] ; отв. ред. А. В. Бондарко и др. – Л. : Наука, Ленинград. отд., 1990. – 263 с.
15. Шатуновский И. Б. Пропозиционные установки : воля и желание / И. Б. Шатуновский // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов : [сб. науч. трудов / отв. ред. Н. Д. Арутюнова и др.]. – М. : Наука, 1989. – С. 115–184.
16. Шинкарук В. Модусно-диктумна співвіднесеність у реченнєвій структурі / Василь Шинкарук // Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту : [зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. та ін.]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – Вип. 475–477 : Слов'янська філологія. – С. 51–58.

17. Gladrow W. Syntax und Syntaxkonzeptionen / W. Gladrow, R. Kosta // Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen / Hrsg. Von H. Jachnow. – Wiesbaden, 1999. – S. 386–424.

Одержано редакцією 26.11.13
Прийнято до публікації 24.12.13

Р. А. Христианинова

Типы семантики главной части в сложноподчиненных предложениях с присловными валентно обусловленными придаточными объектного значения

Статья посвящена актуальной проблеме теории сложноподчиненных предложений. В ней исследуются конструкции с присловными валентно обусловленными придаточными частями с точки зрения семантики их главной части и семантической соотнесенности обеих предикативных частей. Обоснована возможность трех типов главных частей в рассматриваемых сложноподчиненных предложениях – с модусной и диктумной семантикой, а также семантически опустошенных. Проанализированы факторы, определяющие эти типы семантики и их разновидности. Установлено, что семантически наиболее разветвленными являются конструкции с модусно-диктумной соотнесенностью предикативных частей, предикативные части в них соединяются асемантическими союзами. Такие сложноподчиненные предложения связывают с модальными ситуациями достоверности, пересказывания, вопросительности, волеизъявления и оценки. Релевантной для розграничения этих модальных ситуаций является семантика предиката главной части. Конструкции с диктумно-диктумной соотнесенностью построены с использованием союзных слов. Их разновидности по значению определяет семантика опорных слов, на основе которой выделяют сложноподчиненные предложения с семантикой речевой, интеллектуальной, психической деятельности и физического восприятия. Придаточная же часть функционирует в них как делибератив. Семантически опустошенные главные части встречаются редко, их предназначение – быть средством коммуникативного акцентирования сообщаемого.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, валентно обусловленная придаточная часть, диктум, модус, модусно-диктумная соотнесенность, диктумно-диктумная соотнесенность.

R. O. Khrystianinova

Types of Semantics of the Principal Clause in Complex Sentences with Valency-related Pre-words Subordinate Clauses of the Objective Meaning

The article is devoted to the actual problem of the theory of the complex sentences. It examines the structures with valency-related pre-words subordinate clauses from the standpoint of semantics of their principal clause and semantic correlation of both predicative parts.

The possibility of three types of the principal clauses in the aforementioned compound sentences – with the modus and dictum semantics and with the devastated semantics. The factors that determine these types of semantics were analyzed and their variety were singled out. It was established that constructions with modus-dictum correlation of predicative parts semantically are the most extensive, predicative part are connected by nonsemantic conjunctions.

Such complex sentences are related to modal situations of probability, narration, interrogativity, desirability and evaluation. The semantics of predicate of the principal clause is relevant to the distinction of modal situations.

The structures with dictum-dictum correlation are built using connective words. The semantics of references words defines their semantic varieties, complex sentences with the semantics of speech, intellectual, mental activity and physical perception are based on this semantics.

The subordinate clause functions as deliberative. Semantically devastated principal clauses are rare, their purpose – to be a means of to be a means of communicative expressiveness of reported information.

Key words: complex sentence, valency-related subordinate clause, dictum, modus-dictum correlation, dictum-dictum correlation.